

L'astròleg maligne.
Notes sobre les fonts d'un exemple lul·lià

ALEXANDER FIDORA
(ICREA - Universitat Autònoma de Barcelona)

El *Tractat d'astronomia* de Ramon Llull, redactat l'any 1297 a París, s'obre amb una dura crítica contra l'astrologia, que té al seu punt de mira l'astrologia política, és a dir, el poder dels astròlegs com a consellers reials:

Pretenem fer aquest tractat d'astronomia per als prínceps i potentats per a prevenir-los d'alguns astrònoms que els volen enganyar amb falsos judicis que elaboren a partir dels cossos supercelestials. Car, pel que volem mostrar en aquest tractat, els prínceps i altres homes poden conèixer els enganys dels falsos astrònoms, així com també els enganys dels endevins de l'art de la geomància.¹

Aquestes afirmacions són programàtiques; articulen una preocupació constant de Llull que es manifesta al llarg de tota la seva obra. Una de les expressions literàries més aconseguïdes de les acusacions que Llull presenta contra els falsos astròlegs és el famós 'exemple' de l'astròleg maligne del seu *Arbre de la ciència*.

Començant per Rameline E. Marsan (1974: 381-382), aquest exemple ha estat estudiat per Lluís Cabré, Marcel Ortín i Josep Pujol, Lola Badia i, més recentment, José Aragués Aldaz.² Ha estat Lola Badia qui ha suggerit molt

1. La traducció catalana és meua, ja que aquesta part de l'obra només es conserva en versió llatina (cf. Llull 2002: 161). Text llatí a Llull (1989: 93-94): «Volumus hunc tractatum astronomiae pro principibus et magnatibus componere, ut cum ipso sibi cavere sciant ab aliquibus astronomis, qui eos decipiunt per falsa iudicia, quae de corporibus supracaelestibus faciunt, quoniam per illa, quae in hoc tractatu dicere intendimus, principes et alii homines cognoscere poterunt deceptiones, quas aliqui falsi astronomi eis facere intendunt, atque deceptiones, quae fiunt per divinatores cum arte geomantiae».

2. A aquests estudis sobre la seva forma literària cal afegir l'anàlisi doctrinal de l'exemple lul·lià per part de Josep Enric Rubio a Fidora & Rubio (2008: 357-359).

encertadament de dividir el conte en tres parts. La primera d'aquestes parts narra que un astròleg maligne prediu la mort d'un rei en menys d'un any i que, com a conseqüència de la càrrega psíquica que aquesta perspectiva provoca al monarca, la seva salut es deteriora fins al punt de posar en perill la seva vida:

[1] Maleí l'estrolomià son maestre. —Ramon, dix lo monge: e còm fo axò? Reconta's, dix Ramon, que en una ciutat venc un estrolomià la fama del qual era gran. Lo rey de aquella ciutat dix a aquell estrolomià que guardàs quant devía morir; e l'estrolomià dix que'l rey devía morir aquell any. El rey cuidà's que l'estrolomià digués veritat, e per la paor de la mort no podia menjar ni dormir, en tant que per paor se moría. Aquell rey estava ab aquell estrolomià e ab un seu diciple tot dia en la cambra, e faía guardar a l'estrolomià si per ventura havia errat en lo compte ni en la art d'astrologia, per ço car desirava que l'estrolomià trobàs que ell pogués molt viure; e l'estrolomià acertava-li tota hora que ell no podia passar aquell any (Llull 1917-1926: II, 378-379).

Després d'aquesta *self-fulfilling prophecy* medieval, Llull intercala un segon episodi, que serveix per a proporcionar un cert consol al monarca, en veure que l'astròleg sembla equivocar-se i que, per tant, l'astrologia no és una ciència infal·lible. Aquest episodi se centra en la figura d'una donzella que, com es diu i es comprova, només s'alimenta de verí, cosa que segons l'astròleg és impossible:

[2] Dementre que'l rey estava enaxí en tristícia e en dolor, esdevenc-se que un altre rey li tramès una donzella qui era nodrida ab verín e no menjava neguna cosa sens verín; e l'estrolomià dix al rey que ell no podia creure que aquella donzella vivís ab verí, car no podia sostener la sua sciencia, e majorment que ella era nada sots la senyoria d'en Aries qui es de complecció humida e calda, la qual es contra la complecció del verí qui es secca e freda. Els missatgers qui havien menada la donzella en presencia del rey e de l'estrolomià, donaren a menjar e a beure a la donzella verí; sí que la donzella no havia mal de ço que menjava ni bevia. E adoncs lo rey hac un poc de plaer e pensà's que la art d'estrolomia no donàs tota hora ver judici; emperò per la gran paor que havia de la mort, l'esperiencia de la donzella no gità de son cor la paor de la mort, car trop la havia ymaginada (Llull 1917-1926: II, 379).

Amb tot, el desenllaç feliç, que acaba de deslliurar el rei de la seva angoixa, no arriba fins a la tercera part de l'exemple, quan un amic del rei fa predir a

l'astròleg l'any de la seva pròpia mort. Aquesta predicció, segons la qual l'astròleg encara ha de viure deu anys, és refutada pel cavaller de manera incontestable escapçant-li el cap:

[3] E enaxí lo rey estant en paor e en tristor, un savi cavaller qui era molt gran amic del rey venc veer lo rei e demanà-li què havia. El rey li dix secretament que ell devia morir aquell any, segons que aquell estrolomià, qui denant li estava, ho deia per sa sciencia. E adoncs lo cavaller conec que l'estrolomià ab algún hom d'aquella ciutat tractava la mort del rei, car l'estrolomià deia que-l rey devia morir aquell any per ço que-l rey morís de paor. E adoncs lo cavaller dix al astrolomià si sabia ell quant devia viure, e l'estrolomià dix al cavaller que la sua vida no era más de .x. anys. El cavaller dix un día al estrolomià si ho sabia bé verdaderament ço que deia, e l'estrolomià dix que gran temps havia que ell era cert del terme de la sua mort. E adoncs lo cavaller ab una espasa que portava tolc lo cap al estrolomià per ço que-l rey s'alegràs e que conegués que l'estrolomià mentia e la sua sciencia fallia. E adoncs lo disciple d'aquell estrolomià maleí son mestre, e dix que jamás no hauria fiança en judici d'astrolomia (Llull 1917-1926: II, 379-380).

Lluís Cabré, Marcel Ortín i Josep Pujol (1988: 154) han assenyalat que la primera i la tercera part d'aquest exemple, que formen una unitat narrativa, ressonen en apòlegs tradicionals. Concretament, s'han volgut veure paral·lels amb els àugurs que no saben anticipar el moment de la seva pròpia mort a l'*Eneida*, IX, 327-328 (Aragüés Aldaz 2016: 58-59, i 2018: 248-249), o amb el metge ignorant que acaba executat al *Kalīla wa-Dimna* i, de manera més genèrica, amb el tipus folklòric K824 del fals doctor que mata el seu pacient (Badia 1999: 18). Amb tot, s'ha de dir que aquests *topoi* de la tradició literària i folklòrica comparteixen trets molt generals amb el conte de Llull sense ni tan sols fer referència a l'astrologia, així que, certament, cap d'ells no pot considerar-se la font directa del relat lul·lià de la decapitació de l'astròleg maligne.

En canvi, al món oriental es conserva una història sobre el califa Hārūn al-Rashid que coincideix de manera colpidora amb la narrativa i els detalls de l'exemple lul·lià. Aquest califa, que fou un gran mecenes de les ciències a la Bagdad del segle VIII, i el seu visir Ja'far són ben coneguts a través de *Les mil i una nits*. A més, circulaven altres relats sobre ambdós que no han estat transmesos en el text de *Les mil i una nits* com el coneixem avui, però que pertanyen a la mateixa tradició contista de la cultura islàmica del Mediterrani, de la qual Llull manllevava temes i materials (Puig Montada 2008). Una de les fonts complementàries de les proeses del califa i del seu visir és el famós diccionari

biogràfic del cronista àrab Ibn Khallikān *Wafayāt al-a'yān* (*Les morts de personatges eminents*). En les pàgines que dedica al visir Ja'far, es troba la història següent, que reproduïm íntegrament:³

ومما يُنسَب إليه من الفِطْنَةِ أَنه بلغه أن الرشيد مغموم لأن منجماً
يهودياً زَعَم أَنه يموت في تلك السنة ، يعني الرشيد ، وأن اليهودي في يده ،
فركب جعفر إلى الرشيد فرآه شديداً الغم ، فقال لليهودي : أنت تزعم أن
أمير المؤمنين يموت إلى كذا وكذا يوماً ؟ قال : نعم ، قال : وأنت كم عمرك ؟
قال : كذا وكذا ، أمدأ طويلاً ، فقال للرشيد : اقتله حتى تعلم أنه كذب في
أمدك كما كذب في أمده ، فقتله وذهب ما كان بالرشيد من الغم ، وشكره
على ذلك ، وأمر بصَلْب اليهودي ، فقال أشجع السُّلَمي في ذلك :

سَلِ الرَّكِيبَ الْمُوفِي عَلَى الْجِدْعِ هَلْ رَأَى لِرَاكِبِهِ نَجْمًا بَدَأَ غَيْرَ أَغْوَرِ
وَلَوْ كَانَ نَجْمٌ مُخْبِراً عَنْ مَنِيَّةٍ لِأَخْبِرَهُ عَنْ رَأْسِهِ الْمُتَحَيِّرِ
يُعَرِّفُنَا مَوْتَ الْإِمَامِ كَأَنَّهُ يُعَرِّفُنَا أَنْبَاءَ كِسْرَى وَقَيْنَصِرِ
أَتُخْبِرُ عَنْ نَحْسٍ لَغَيْرِكَ شَوْمُهُ وَنَجْمُكَ بَادِيَ الشَّرِّ يَا شَرَّ مُخْبِرِ

ومضى دم المنجم هَدَرًا بِجَمِّهِ .

3. Ibn Khallikān (1978: I, 329). Traducció anglesa a Ibn Khallikān (1843-1871: I, 302-303): "The following example is related of his [i.e. Jaafar's] penetration: Having learned that ar-Rashid was much depressed in consequence of a Jewish astrologer having predicted to him that he should die within a year, he rode off to the khalif and found him deeply afflicted: the Jew had been detained as a prisoner by the khalif's orders, and Jaafar addressed him in these terms: 'You pretend that the khalif is to die in the space of so many days?' – 'Yes', said the Jew. – 'And how long are you yourself to live?', said Jaafar. – 'So many years', replied the other, mentioning a great number. Jaafar then said to the khalif: 'Put him to death, and you will be thus assured that he is equally mistaken respecting the length of your life and that of his own'. This advice was followed by the khalif, who then thanked Jaafar for having dispelled his sadness. The Jew's body was exposed on a gibbet, and on this occasion the poet Ashja as-Sulami pronounced the following lines: 'Ask the horseman who is perched on the trunk of that palm-tree, if a favourable constellation ever appeared for such a rider? Were it possible that the stars could teach the hour of death, he had known the fate which awaited his own silly head. He announced to us the imām's death; such a prediction he must have learned from the sons of Khosroes and Caesar [the enemies of Islamism]. Ah, worst of diviners if you foretell the ill fortune of others, while your own constellation plainly foreboded evil!'. The astrologer thus lost his life through his own folly".

Aquesta història, comentada, entre d'altres, per David Pinault (1992: 83-84), reuneix els elements nuclears del relat lull·lià: un astròleg maligne, que aquí és jueu, prediu la mort d'un príncep sobirà, el qual queda greument afectat per aquesta notícia. I un amic del sobirà, visir o cavaller, posa remei a la dramàtica situació demanant a l'astròleg que posi data a la seva pròpia mort, cosa que provoca tot seguit el decés prematur d'aquell astròleg com a prova contundent de la seva incompetència.

No hi pot haver dubte que aquesta història, de la qual es fa ressò Ibn Khallikān, és la *Vorlage* literària per a les parts primera i tercera del relat de Ramon Llull. La història segurament era força coneguda al món àrab, així que Ibn Khallikān, que era contemporani de Ramon Llull, no ha de ser necessàriament la font textual del mallorquí. De fet, la història del califa està documentada també en altres reculls orientals posteriors, com ara els contes indis molt populars de Tenāli Rāma, del segle XVI (Siegel 1998: 185), i fins i tot figura en alguns manuals educatius islàmics actuals (Jeffery, Jeffery & Jeffrey 2004: 5).

Pel que fa a la segona part de l'exemple lull·lià, intercalada entre la fúnebre predicció de l'astròleg i la seva decapitació confortadora, s'ha indicat molt encertadament que el tema de la «donzella verinosa»⁴ s'inscriu dins de la prolífica literatura medieval al voltant de la figura d'Alexandre Magne. Així, Rameleine E. Marsan presentà l'exemple lull·lià juntament amb altres textos sobre la 'donzella verinosa' que feien referència a la vida d'Alexandre (Marsan 1974: 379-382); i uns anys més tard, Lola Badia suggerí que Ramon Llull s'estava inspirant en un diàleg vernacular del segle XIII, que s'inscriu dins d'aquesta mateixa tradició (Badia 1999: 20-21).

És cert que la llegenda de la donzella verinosa apareix en aquest diàleg anònim, conegut com a *Placides et Timéo* (Thomasset 1980: 109-112). Tanmateix, cal dir que no hi manté cap relació amb l'astrologia. En canvi, s'hi presenta en el context dels perills de l'atracció sexual i el desig: una donzella verinosa és enviada a Alexandre el Gran per un rei malintencionat, amb el propòsit de matar Alexandre mitjançant el seu verí en besar-lo. Abans que això succeeixi, però, Aristòtil i Sòcrates alerten el rei del perill, per la qual cosa fa decapitar la donzella. Soc del parer que, en comptes d'inspirar-se en el text francès me-

4. El tema reapareix en Llull a l'«Arbre qüestionnal» de l'*Arbre de la ciència*; cf. Llull (1917-1926: III, 79): «Quest.: Demanà l'ermità a prudencia si li era leguda cosa mentir. – Sol.: Respòs prudencia e dix al ermità que una donzella vivia de verí».

dieval, Llull es basava en una versió de la font d'aquest diàleg, a saber, el *Secretum secretorum* (Thomasset 1982: 73-108).

Al *Secretum secretorum* pseudoaristotèlic —un text molt popular al segle XIII que introduí l'astrologia com a pràctica legítima a les corts europees (Rapisarda 2009)—, la llegenda de la donzella verinosa s'emmarca dins d'unes reflexions sobre la importància de l'astrologia. Així, en la versió del *Secretum secretorum* de Roger Bacon, aquesta llegenda es troba al capítol 21, «De cavendis mulieribus et venenis et ab omni immunditia» (Pseudo-Aristòtil 1920: 59-60). Aquest capítol, al seu torn, va precedit d'un capítol que fa èmfasi en els avantatges de l'estudi de l'astrologia (Pseudo-Aristòtil 1920: 58-59), i és seguit per un altre que es titula «Regimen vitae per astrologiam», que s'obre amb aquestes paraules:

Rex clementissime, si fieri potest, non surgas nec sedeas nec comedas nec bibas et nichil penitus facias sine consilio viri periti in arte astrorum. Scias itaque pro certo quod nichil fecit gloriosus Deus vacuum nec otiosum in naturis, sed omnia sunt facta probabili ex causa et certissima ratione.⁵

En resum, el rei no hauria de fer res sense l'assessorament dels seus astròlegs. Aquest discurs sembla, més que no pas la discussió dels perills de la sexualitat, el teló de fons davant del qual Llull desenvolupa el seu exemple.

Que la crítica de Llull sigui, en realitat, un contraprograma de l'apologia de l'astrologia política del *Secretum secretorum* és encara més probable si tenim en compte que en temps de Llull circulava un resum català del *Secretum*. Així, els passatges que ens interessin aquí van ser inclosos en el *Llibre de doctrina*,⁶ un llibre de proverbis molt probablement redactat pel rei Jaume II d'Aragó, amb qui Llull mantingué relacions estretes.⁷ Aquí llegim:

5. Pseudo-Aristòtil (1920: 60). Traducció catalana: «Rei clementíssim, si et fos possible, no t'aixequis, ni seguis, ni mengis, ni beguis i no facis res sense el consell d'homes experts en l'art de les estrelles. Tinguis per cert que el Déu gloriós no fa res de gratuït o d'ociós a la natura, ans tot ha estat fet per una causa que es pot provar i una raó ben certa».

6. Sobre el *Llibre de doctrina* i les traduccions vernaculars del *Secretum secretorum*, vegeu Zamuner (2005: 66-69). Cal remarcar que almenys dos manuscrits del *Llibre de doctrina* circulen a l'illa natal de Llull (Hillgarth 1991, II, 514, núm. 8., i 524, núm. 4).

7. La datació i l'atribució d'aquesta obra han estat controvertides; sembla, però, més probable atribuir-la a Jaume II que no pas al seu avi, el rei Jaume I. Vegeu Cifuentes (2006: 199 i

[Alexandre,] guardats-vos de les coses venenoses, car moltes vegades ocieren los homens bons ab elles. E venga-us en ment del present que us envià lo rey d'India, ço és, .i. macipa bella, qui fo nodrida de vejambre entró que's tornà de natura de vibra; e si no fos per mi que ho entís en la sua vista, per la paor que havia d'aquelles d'esta terra, e axí pogueren vos ociure. E despuys fon provat que ocehia ab la sua sudor quan mordia.

Alexandre: guardats vostra ànima que és nobla e clestial, que tenits en comanda; que no siats dels necis qui no's volen guardar. E si podets ordenar de no menjar, ni beure, ni levar, ni siure, menys de guardar astrologia, serà cosa de gran profit (Jaume d'Aragó 1977: 108-109).

Com es veu en aquesta citació, aquest dens resum vernacular sintetitza els capítols 21 («De cavendis mulieribus») i 22 («Regimen vitae per astrologiam») del *Secretum secretorum* de tal manera que poden aparèixer com una sola unitat narrativa. Per consegüent, la història de la donzella verinosa al *Llibre de doctrina* es presta a una lectura en clau astrològica, tal com fa Llull. Aquesta aproximació explicaria, per tant, per què Llull intercalà el segon fragment, referit a la donzella verinosa, dins de la història del fals astròleg de les parts primera i tercera de l'exemple.

Ara bé, si acceptem com a fonts de la crítica lul·liana de l'astrologia el relat oriental del califa Hārūn al-Rashid, per una banda, i la llegenda de la donzella verinosa del *Secretum secretorum* / *Llibre de doctrina*, per l'altra, aquesta crítica recobra una dimensió nova: amb aquestes dues fonts, Llull estaria confrontant la saviesa del gran mecenes àrab de la ciència i l'astronomia del segle VIII amb una narració provinent d'un dels tractats d'astrologia política més influents del segle XIII, per tal de reduir aquest últim *ad absurdum*. Així, doncs, el principi de composició de l'exemple de l'astròleg maligne a l'*Arbre exemplifical* reflecteix la fina ironia d'un Ramon Llull que es disposa a demostrar la nul·litat de l'astrologia política amb els mateixos textos emprats pels seus defensors més eloqüents.

433) i Cifuentes (2013: 127). Sobre Llull i la seva relació amb la cultura literària —i sobretot proverbial— de la cort de Jaume II, vegeu López Alcalde (2013).

BIBLIOGRAFIA

- ARAGÜÉS ALDAZ, JOSÉ (2016). *Ramon Llull y la literatura ejemplar*, Alacant: Universitat d'Alacant.
- ARAGÜÉS ALDAZ, JOSÉ (2018). «Ephemeral Stories. Llull and Medieval Exemplary Literature», dins *A Companion to Ramon Llull and Lullism*, ed. Amy M. Austin & Mark D. Johnston, Leiden: Brill, pp. 217-304.
- BADIA, LOLA (1999). «La literatura alternativa de Ramon Llull: tres mostres», dins *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre del 1997)*, ed. Santiago Fortuño Llorens & Tomàs Martínez Romero, 3 vols., Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, pp. 11-32.
- CABRÉ, LLUÍS; ORTÍN, MARCEL & PUJOL, JOSEP (1988). «“Conèixer e haver moralitats bones”. L'ús de la literatura en l'*Arbre exemplifical* de Ramon Llull», *EL*, 28, pp. 139-167.
- CIFUENTES, LLUÍS (2006). *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, segona edició revisada i ampliada, Barcelona-Palma: UB-UIB.
- CIFUENTES, LLUÍS (2014). «La traducció i la redacció d'obres científiques i tècniques», dins *Història de la literatura catalana: Literatura medieval (II). Segles XIV-XV*, ed. Lola Badia, Barcelona: Enciclopèdia Catalana - Barcino - Ajuntament de Barcelona.
- FIDORA, ALEXANDER & RUBIO, JOSEP E. (eds.) (2008). *Raimundus Lullus: An Introduction to his Life, Works and Thought*, Turnhout: Brepols.
- HILLGARTH, JOCELYN N. (1991). *Readers and Books in Mallorca (1229-1550)*, 2 vols., París: Éditions du CNRS.
- IBN KHALLAKĀN (1843-1871). *Bibliographical Dictionary*, trad. de l'àrab William McGuckin de Slane, 4 vols., París: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland.
- IBN KHALLIKĀN (1978). *Wafayāt al-a'yān*, ed. Iḥsān 'Abbās, 8 vols., Beirut: Dār Ṣādir.
- JAUME D'ARAGÓ (1977). *Llibre de doctrina*, ed. Josep Maria Solà-Solé, Barcelona: Borràs.
- JEFFERY, PATRICIA; JEFFERY, ROGER & JEFFREY, CRAIG (2004). «Islamization, Gentrification and Domestication: “A Girls’ Islamic Course” and Rural Muslims in Western Uttar Pradesh», *Modern Asian Studies*, 38/1, pp. 1-53.
- LÓPEZ ALCALDE, CELIA (2013). «La literatura proverbial de Ramon Llull», *Scintilla. Revista de Filosofia e Mística Medieval*, 10/1, pp. 63-78.
- LLULL, RAMON (1917-1926). *Arbre de ciència*, ed. Salvador Galmés, 3 vols., Palma: Comissió Editora Lulliana (ORL, 11-13).
- LLULL, RAMON (1989). *Tractatus novus de astronomia*, ed. Michela Pereira, Turnhout: Brepols (ROL, 16).
- LLULL, RAMON (2002). *Començaments de medicina: Tractat d'astronomia*, ed. Lola Badia, Palma: Patronat Ramon Llull (NEORL, 5).

- MARSAN, Rameline E. (1974). *Itinéraire espagnol du conte médiéval (VIIe-XVe siècles)*, Paris: Librairie C. Klincksieck.
- PINAULT, David (1992). *Story-Telling Techniques in the Arabian Nights*, Leiden: Brill.
- PSEUDO-ARISTÒTIL (1920). *Secretum secretorum*, ed. Robert Steele, Oxford: E Typographeo Clarendoniano (Opera Hactenus Inedita Rogeri Baconi, 5).
- PUIG MONTADA, Josep (2008). «Ramon Llull and the Islamic Culture of the Mediterranean», dins *Islamic Thought in the Middle Ages: Studies in Text, Transmission and Translation in Honour of Hans Daiber*, ed. Anna Akasoy & Wim Raven, Leiden: Brill, pp. 503-519.
- RAPISARDA, Sefano (2009). «Il principe e l'astrolabio. La divinazione nell'educazione dei principi medievali», dins *L'éducation au gouvernement et à la vie: La tradition des «règles de vie» de l'Antiquité au Moyen-Âge. Pise, Scuola Normale Superiore, 18 et 19 mars 2005*, ed. Paolo Odorico, Paris: EHESS, pp. 153-180.
- SIEGEL, Lee (1989). *Laughing Matters, Comic Tradition in India*, Nova Delhi: Motilal Banarsidass.
- THOMASSET, Claude (1980). *Placides et Timéo ou Li secrés as philosophes*, Ginebra-Paris: Librairie Droz.
- THOMASSET, Claude (1982). *Une vision du monde de la fin du XIIIe siècle. Commentaire du Dialogue de Placides et Timéo*, Ginebra: Librairie Droz, 1982.
- ZAMUNER, Ilaria (2005). «La tradizione romanza del *Secretum secretorum* pseudo-aristotelico. Regesto delle versioni e dei manoscritti», *Studi Medievali*, 46/1, pp. 31-116.